

С. С. Бессонова, В. І. Полтавець

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ В БАСЕЙНІ ТЯСМИНУ НА ПОЧАТКУ ДОБИ ЗАЛІЗА

Розглянуто сухопутні комунікації Потяминня передскіфського і скіфського часів і їх співвідношення з тогочасними шляхами дальнього сполучення.

Ключові слова: басейн Тясмину, Ольвійський торговельний шлях, скіфський час.

Вже давно існує думка, що населення територій Придніпров'я і Побужжя («скіфи-орачі»), і особливо багатий землеробський район басейну Тясмину були в тісному контакті з навколишнім світом, оскільки вони ще за доби бронзи знаходилися на перехресті важливих шляхів, що поєднували схід і захід Європи [Иессен, 1947, с. 29; Тереножкин, 1961, с. 3]. Останнє твердження потребує уточнень, оскільки територія басейну Тясмину і особливо місцевість всередині Тясминської луки, де розташована більшість поселень передскіфського і скіфського часів, знаходилася дещо осторонь головних сухопутних комунікацій басейнів Дніпра і Південного Буга. Власно кажучи, територія всередині луки Тясмину не входила до контактних зон і була відносно ізольованою, що сприяло її залюдненню в «смутні» часи, зокрема в часи чорноліської культури, коли поселенська зона майже не виходила за її межі. Саме завдяки відносній ізольованості Потяминня стає одним зі «стабілізаторів», що утворювалися на кордоні з кочовим степом передскіфських і скіфських часів [Бруяко, 2005, с. 80, 82, 86], досить населеним регіоном з розвиненим відтворюючим господарством. Водночас наближеність до важливих сухопутних комунікацій була одним з важливих чинників економічного і соціального розвитку Потяминня. Найбільш сприятлива ситуація для торговельно-обмінних стосунків

склалася в скіфські часи з появою античних колоній на узбережжі Чорного моря, особливо Березані та Ольвії. Саме в скіфські часи активно освоюють землі по південних притоках Тясмину, наближених до торговельних шляхів. В останні десятиліття дослідники приділяють значну увагу реконструкції сухопутних комунікацій скіфських часів, спираючись на археологічні пам'ятки, топографію місцевості, а також середньовічні і пізніші свідчення щодо головних трас, які проходили через Середнє Подніпров'я [Болтрик, 1990; 2000; 2003; 2009; Šramko, 1992]. З останніх найбільший інтерес становить так званий Чорний шлях, який йшов з території Польщі до Чорноморського узбережжя, та його відгалуження Бакаїв шлях на Дніпровському лівобережжі [Русов, 1876, мапа]. Саме Чорний шлях, як вважають дослідники, в південній його частині мав співпадати з важливою сухопутною комунікацією скіфських часів, так званим Ольвійським шляхом [Болтрик, 2000]. Це співпадіння є закономірним, адже найзручніші комунікації зазвичай використовувалися протягом багатьох століть. Найінформативнішою є карта Великого князівства Литовського 1650 г., складена Г. де Бопланом, на якій досить ретельно зображено частину Чорного шляху у верхів'ях Інгула, Інгульця і в басейні Великої Висі, а також межиріччя Росі і Гнилого Тикича [Кордт, 1910, табл. III]. На цій карті надійними орієнтирами, окрім річок, є великі лісові масиви (Чорний, Нерубай, Лебедин), які під тими самими назвами існують і в наш час (рис. 1). Дослідники зазвичай прослідковують Ольвійський шлях до лісостепового порубіжжя, спрямовуючи його відгалуження на такі орієнтири як великі городища Потяминня. Всередині Потяминня ці відгалуження втрачають

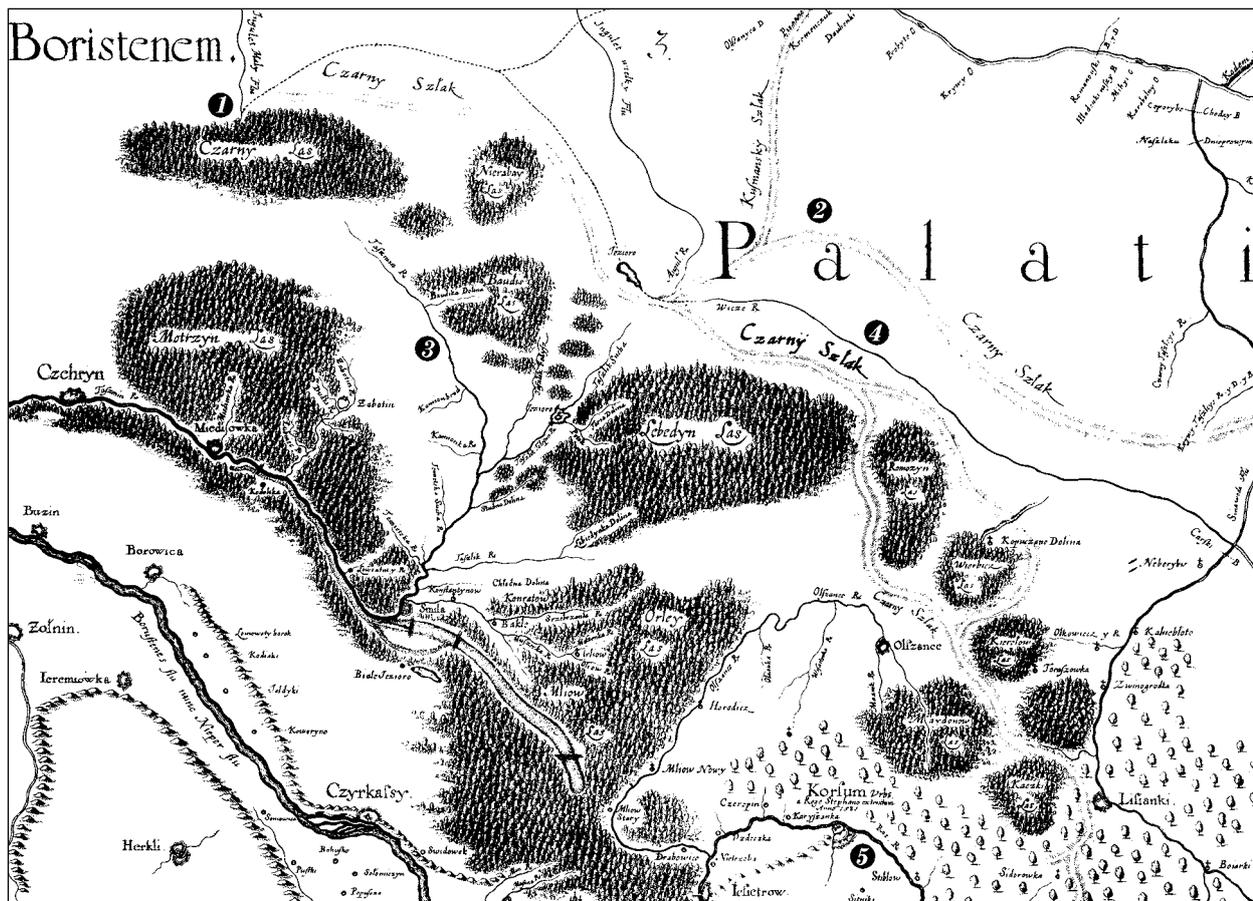

Рис. 1. Фрагмент мапи Г. де Боплана 1650 р. з позначенням Чорного шляху (за: [Кордт, 1910, табл. III]): 1 — Чорний Ліс; 2 — Чорний шлях; 3 — р. Тясмин; 4 — р. Велика Вись; 5 — р. Рось

чіткість, перетворюючись на мережу місцевих доріг. Частково їх можна прослідкувати за місцевими «транспортними вузлами» і концентрацією археологічних пам'яток.

В даній роботі ми розглядаємо лише сухопутні комунікації, оскільки саме вони переважали на порубіжжі Степу і Лісостепу, в тому числі в південній частині Потясминня, яке являло собою вододіл декількох річок (рис. 2)¹. Можливості лісостепової ділянки течії Дніпра як водного шляху були обмежені через велику кількість мілин і островів, особливо на ділянці між Трахтемирівим і Кременчугом [Максимович, 1901, с. 74—83]. Дорога вздовж правого берега Дніпра, мала, певно, для Потясминня місцеве значення, оскільки на виході за межі дніпро-тясминського межиріччя просування вздовж Дніпра ускладнювалося через розташування гірл Тясмину, Ірдиня (який в ті часи, як вважають, впадав до Дніпра), Вільшанки і Росі з розвиненими заплавами. Найбільшою була Дніпро-Тясминська заплава з численними протоками і старицями [Полтавець, 2003].

1. При складанні цієї карти були використані реконструкції Ольвійського шляху, зроблені Ю.В. Болтриком [Болтрик, 2000] і Б.А. Шрамком [Šramko, 1992], з деякими доповненнями.

Найважливіші сухопутні комунікації на території Східної Європи сформувалися ще за доби пізньої бронзи [Отрощенко, 2011, мапа 7] і призначалися головним чином для обмінних контактів між найважливішими металургійними і соледобувними провінціями того часу. До таких дослідники досить однотайно відносять шлях із Карпато-Подунав'я до Приуралля і Поволж'я, який йшов пониззя Дунаю і далі степами Причорномор'я з відгалуженнями до лісостепової зони [Черняков, 1975; Шилик, 1976; Членова, 1983; Островерхов, 1981, с. 88—89]. Цей субширотний шлях, на думку деяких дослідників, тягнувся від пониззя Дунаю до середньої течії Бугу, а його відгалуження йшли до переправи через Дніпро в районі Нікополя і Каховки [Суботін, Черняков, 1982] і далі до Кременчуцької переправи [Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991]. Пізніше частина цієї магістралі (від Ольвії на схід) була відома як «скіфський шлях Геродота» [Граков, 1947; Членова, 1983; Исмагилов, 1994]. В пердскіфські часи цим шляхом просувалися до Середньої Європи воявничі номади — киммерійці [Chochorowski, 1993, мапа 12; Хохоровски, 2011, рис. 15]. За імпортом металевих виробів реконструюють також декілька субширотних шляхів доби пізньої бронзи від Центральної Європи, які йшли північною підзоною Лісостепу на пе-

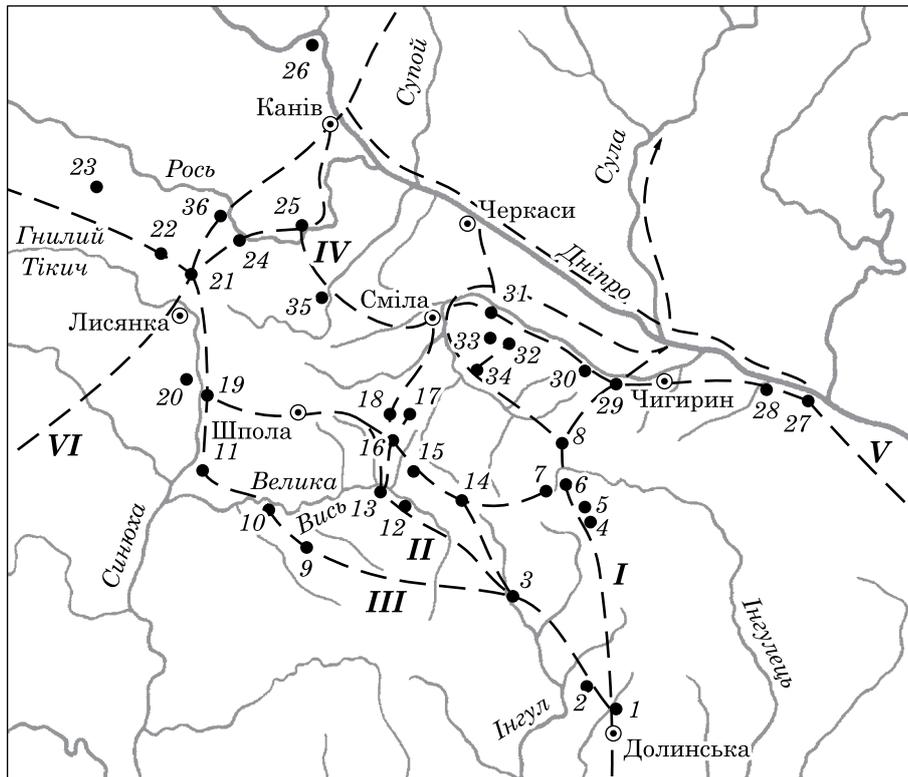

Рис. 2. Реконструкція шляхів скіфського часу в басейні Тясмину і на прилеглих територіях: 1 — с. Молодіжне (Моржанівська Могила); 2 — Інгуло-Кам'янка (Таранова Могила); 3 — Кіровоград; 4 — Медерове; 5 — Станішине; 6 — Чорноліське городище; 7 — Мельгуновський курган; 8 — Красносілля; 9 — Леніне (Ерделівка); 10 — Ярошівка; 11 — Петраківка; 12 — Мартоноша; 13 — Новомиргород; 14 — Шпакове; 15 — Защита; 16 — Капітанівка; 17 — Пастирське; 18 — Макіївка; 19 — Звенігордка; 20 — Неморож; 21 — Журжінці; 22 — Медвин; 23 — Тараща; 24 — Стеблів; 25 — Корсунь-Шевченківський; 26 — Трахтемирів; 27 — Кременчук; 28 — Світловодськ; 29 — Суботів; 30 — Новоселиця; 31 — Гуляйгородок; 32 — Могронинське городище; 33 — Жаботин; 34 — Кам'янка; 35 — Городище; 36 — Богуслав; I — північне відгалуження Ольвійського шляху; II — північно-західне відгалуження Ольвійського шляху; III — південно-західне відгалуження Ольвійського шляху; IV — продовження північно-західного відгалуження Ольвійського шляху; V — Пантікапейський шлях; VI — Південний лісостеповий шлях

реприви в районі Канева і Києва [Отрощенко, 1995; 2011, мапа 7; Лысенко, 2002, рис. 1]. Значення цих осередків обмінної торгівлі виразно постає також в передскіфські [Тереножкин, 1961, с. 152—153, 171, рис. 114] і скіфські часи [Онайко, 1966, с. 41, рис. 4—7; Бессонова, 2001, с. 68]. Отже, при реконструкції шляхів сполучення Потясминня слід орієнтуватися також на шляхи Поросся і Київського Подніпров'я.

Велике значення мали також субмеридіональні шляхи між Північним Кавказом і Середнім Подніпров'ям, якими ще за бронзової доби постачався до Причорномор'я метал Донецького гірсько-металургійного центру [Отрощенко, 2011, с. 448]. Ними, мабуть, потрапляли кавказькі металеві вироби також в передскіфські [Иессен, 1947, с. 29 31 рис. 4] і скіфські часи [Онайко, 1966, с. 50]. Цей шлях йшов лівим берегом Дніпра [Рассадин, 1991, рис. 3], як і за доби пізньої бронзи, коли він перетинався в районі канівських і київських переправ з давніми субширотними шляхами із Середньої Європи (рис. 2, VI) [Лысенко, 2002, рис. 1; Отрощенко, 2011, мапа 7]. Припускають також існування у епоху пізньої бронзи торго-

вельного «бурштинового» шляху вздовж Дніпра [Gimbutas, 1965, p. 154], а також до Побужжя [Клочко В., 1996; Клочко Л., 2011]. Поклади бурштину могли бути на Волині і Київському Подніпров'ї, оскільки тут вони відомі і в пізніші часи [Сребродольский, 1984, с. 66—68, 80, 98—99]. Скоріше за все, саме бурштин міг бути тією цінною сировиною, яка обумовила спрямованість торговельних маршрутів від Чорноморського узбережжя до Поросся і Київського Подніпров'я. Деякі дослідники не виключають можливість експорту в скіфські часи із Лісостепу не лише бурштину, а, навіть, і золота [Болтрик, 2000, с. 125; 2009, с. 387]. Головними статтями експорту дослідники визнають хутро, мед, віск, шкури, коней, можливо, зерновий хліб.

Найбільше археологічних даних існує відносно шляхів сполучення скіфського часу, для якого маємо вже досить багато індикаторів на шляхах пересування валок: великі городища, «вартові пости», курганні могильники і так звані курганні-лідери, кам'яні статуї. Всі ці індикатори є, власне, ознаками важливих шляхів взагалі, в тому числі воєнних і для пергону худоби. Ознаками саме торговельних шляхів можна вважати

насамперед укріплені поселення із залишками ремісничої діяльності, а також великі дружинні курганні могильники. Важливе значення для реконструкції торговельних шляхів скіфського часу в Північному Причорномор'ї мають знахідки античного імпорту [Онайко, 1966; 1970; Болтрик, 2000; 2003; 2009; Šramko, 1992]. Найважливішими для торгівлі населення Потясминня VII—VI ст. до н. е. були шляхи від Березані та Ольвії. Найбільша торговельна активність Ольвії в басейнах Тясмину і Росі, а також верхній течії Синюхи спостерігається з другої половини VI ст. до н. е. [Онайко, 1966, с. 36, 41, 50; 1970, с. 69]. Для цього, на думку дослідників, використовували давні шляхи північного напрямку, які проходили межиріччям Інгула—Інгульця. Цим межиріччям ще з передскіфських часів, мабуть, до Лісостепу постачали сіль від низзя Бузького лиману [Болтрик, 2000, с. 122, 128]. Шлях від Чорноліського городища, що знаходилося у верхів'ї Інгульця, вздовж Інгула до Ольвії реконструюють для кіммерійського часу на підставі картографування археологічних пам'яток [Бокий, Горбул, Отроценко, 1991, с. 180, рис. 4]². Автори звертають, зокрема, увагу на обумовленість місць поховань кіммерійських вождів напрямками торговельних шляхів і переправ. В скіфські часи цей шлях, що одержав в археологічній літературі назву Ольвійський [Болтрик, 2000], від Ольвії і Березані йшов до найважливіших осередків Середнього Подніпров'я [Шилик, 1981, с. 184; Šramko, 1992, Abb. 1; Болтрик, 2000, рис. 1, с. 126; 2003, рис. 1; 2009, рис. 2]. Існування шляху від Дніпро-Бузького лиману вздовж Інгула до верхів'їв Тясмину і далі до району Канівських переправ припускають ще для II тис. до н. е. [Отроценко, 2011, мапа 7]. Не виключено, що в скіфські часи з функціонуванням південного відтинку цього шляху пов'язане скупчення великих (8—12 м) курганів на р. Висунь — правій притоці Інгульця, поблизу сіл Скобелеве, Сергіївка та Калуга. Дещо північніше, вже на лівих притоках Інгула знаходяться великі кургани Моржанівська Могила поблизу с. Молодіжне і Таранова Могила поблизу Інгуло-Кам'янки [Мозолевський, 1990, с. 127—131] (рис. 2, 1, 2).

2. Цей перелік пам'яток можна доповнити ще однією виразною знахідкою — похованням кіммерійського типу в Самур-Могилі на р. Бовтишка, поблизу с. Івангород Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. [Бокий, 2004]. Окрім іншого, тут знайдено підвіски у вигляді баранячих ріжок, які неодноразово траплялися в похованнях степових кіммерійців вздовж давніх трас, в тому числі поблизу переправ [Бокий, Горбул, Отроценко, 1991, с. 179, рис. 4]. Самур-Могила знаходиться неподалік сучасної траси, по інший бік якої розташований ранньоскіфський курган Бовтишка, в якому знайдено горло грецької ойнахої початку VII ст. до н. е. [Онайко, 1966, табл. I]. Ця знахідка належить до найдавніших грецьких імпорту в Потясминні і підкреслює спадкове торговельних шляхів кіммерійського і ранньоскіфського часів.

Реконструкція продовження цього шляху, як і інших сухопутних комунікацій дальнього сполучення в басейні Тясмину є проблематичною (рис. 3). Як вже згадувалося, його спрямовують до великих городищ — Мотронинського, Пастирського і Шарпівського. Через конфігурацію Тясминського річища, що утворює луку, відкриту лише з півдня і до того ж пересічену притоками і лісовими масивами, а також через ландшафтні особливості правого берега Дніпра на відрізок від гирла Тясмину до гирла Росі, тогочасні комунікації дальнього сполучення проходили поза межами Тясминської луки, обминаючи її із заходу і півдня, а також вздовж лівого берега Дніпра. За межами Тясминської луки знаходилися і найближчі переправи через Дніпро — поблизу сучасних Канева, Трахтемирів-Переяслава і Кременчуга, через які, на думку багатьох дослідників, проходили важливі сухопутні комунікації бронзової доби і пізніших часів.

Як відомо, найпривабливішими для розвитку міжплеменних торговельно-обмінних контактів були зони стиків різних природних масивів, а також місця перетину суходольних або водних шляхів. Через такі місцевості пролягали і траси дальньої транзитної торгівлі. До найближчих до Потясминня стратегічних територій належав насамперед район Кременчуцької переправи нижче упадіння Тясмину до Дніпра, де на берегах Дніпра, насамперед на лівому, відомі численні знахідки зброї і поховання передскіфського і скіфського часів [Кракало, Кулатова, 1998, с. 168; Кулатова, Скорый, Супруненко, 2010, с. 12—38; Кулатова, 1999, с. 1—2]. Тут шлях, який йшов по правому берегу Дніпра, переходив на Дніпровську лівобережну терасу, якою войовничі номади пересувалися вздовж Дніпра. У козацькі часи навпроти Кременчуга, як одного з головних дніпровських перевозів, були облаштовані «поштові гони» для сполучення між Кінбурном в пониззі Дніпра і Кременчугом. Пізніше Кременчуг належав відомим магнатам Потоцьким [Яворницький, 1990, с. 68, 373, 457, 459]. Стратегічне значення мала й місцевість «навпроти гирл Тясмени і Фезані», вірогідно, р. Цибульник, де знаходився острів Томашівка, зручний для спорудження укріплених постів [Клепатский, 1912, с. 125]. Посереднім свідченням тривалого існування переправи скіфських часів при упадінні Тясмину до Дніпра є великий Світловодський ґрунтовий могильник колишніх степових номадів, розташований у пониззі правого берега р. Цибульник [Бокий, 1983; 1986; Бокий, Могилов, 2014]. Гірло Цибульника при упадінні до Дніпра майже зливалось з гірлом Тясмину, а їх річища в нижній течії були віддалені одне від одного приблизно на 2 км. Їх з'єднувала дорога, яка від району Світловодського могильника виходила на тясминську переправу в районі колишніх Крилова і Новогеоргіївська.

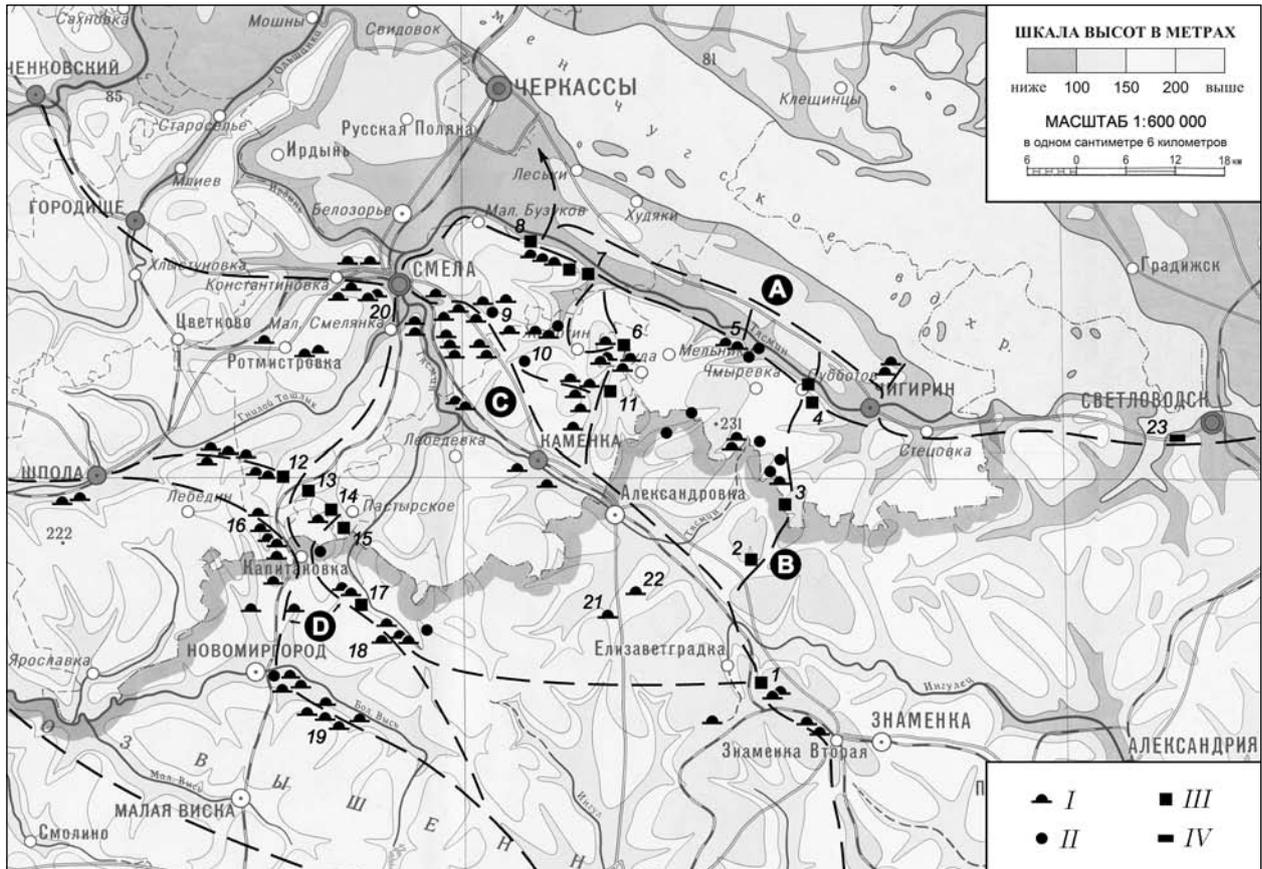

Рис. 3. Реконструкція шляхів чорноліського і скіфського часів в басейні Тясмину: 1 — Чорноліське городище; 2 — Чутівські городища; 3 — Ружичівські городища; 4 — Суботівське городище; 5 — Новоселиця; 6 — Мотронинське городище; 7 — Чубівка; 8 — Гуляйгородок; 9 — поселення і кургани на р. Тенетинка; 10 — Флярківське поселення; 11 — Грушківка; 12 — Макіївка; 13 — Буда-Макіївка; 14 — Пастирське городище; 15 — Шарпівське городище; 16 — Капітанівка; 17 — Дібровка; 18 — Защита; 19 — Мартоноша; 20 — Холодноярські кургани; 21 — Бовтишка; 22 — Самур-Могила; 23 — Світловодський могильник; I — курган; II — поселення; III — городище; IV — ґрунтовий могильник; шляхи: А — «Дніпровський»; В — «Чорнолісько-Суботівський»; С — «Чорнолісько-Смілянський»; D — в районі Новомиргорода

Ця переправа згадується на початку XVII ст. як «татарська» при впадінні Тясмину в Дніпро на відстані 4 верст від Дніпра (рис. 4), на ній лежало містечко Чигиринського старостства Крилов³ [Похилевич, 2009, с. 524—525]. Ще у XIII—XIV ст. тут знаходився один з «татарських перелазів», зручний для проходу з боку степу, оскільки від нього недалеко було до Дніпровської переправи⁴. У передскіфські часи над дорогою до Дніпровської переправи між гірлами Тясмину і Цибульника було розташо-

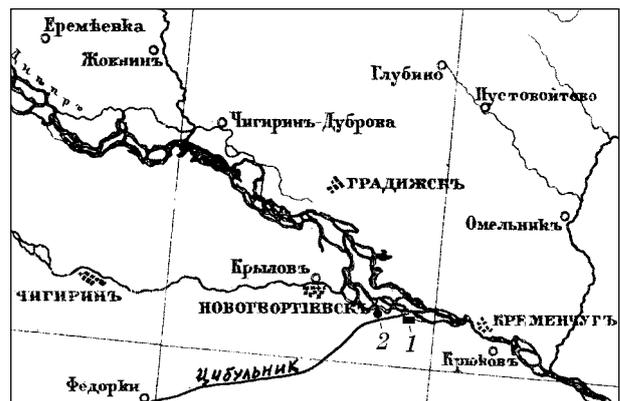

Рис. 4. Річище Дніпра при злитті з Тясмином (за мапою кінця XIX ст.): 1 — приблизне місце розташування Світловодського могильника; 2 — приблизне місце розташування чорноліського городища Московська Гора

3. У 1821 р. місце одержало назву Новогеоргієвськ, а Крилов стає його передмістям на лівому березі Тясмину. Назва Крилов, як вважають, є скороченням від «крайні лови», тобто відомих мисливських угідь.
4. На початку XX ст. на цій невеликій ділянці Дніпра позначено декілька млинів: Чигиріно-Дубровська, Вороновська, Криловська, Ново-Георгієвська, Табурищенська, Вербочська, Кременчуцька [Максимович, 1901, с. 81—83]. «Дніпровська» переправа — це, можливо саме Криловська переправа на Дніпрі, позначена на мапі 1868—1869 рр. вище пристані м. Новогеоргієвськ приблизно на 1 км. Кременчуцька переправа віддалена від неї приблизно на 15 км.

вано чорноліське городище Московська Гора. В козацькі часи Крилов був одним з укріплень на кордоні з Запорізькою Січчю [Яворницький, 1990, с. 31].

Є всі підстави вважати, що саме через переправи в районі Світловодського могильника і в районі Крилова в скіфські часи проходило відгалуження так званого західного Пантікапейського шляху з території Боспору (рис. 2, V). Головна траса цього шляху, яка тягнулася, мабуть, вздовж правого берега Дніпра [Болтрик, 1990, рис. 4], повертала до пониззя Сули від Кременчуцької переправи [Šramko, 1992, Abb. 1] або, можливо, від переправи Чигирин—Дуброва при упадінні Сули⁵ чи вищезгаданої Криловської. Звичайно, річище Дніпра і його протоки неодноразово змінювалися, проте археологічні пам'ятки скіфського часу відомі навколо всіх трьох переправ. Пантікапейський шлях активізується з кінця V — початку IV ст. до н. е. В ці часи з'являються скіфські поховання вздовж пониззя Дніпро-Тясминської заплави (Калантаїв, Вітове, Рацеве, Чигирин) — вірогідно по дорозі на дніпровській переправі. Великий Світловодський ґрунтовий могильник (більш як 116 поховань) можна порівняти з іншими могильниками в місцях постійно діючих переправ, наприклад, на Нижньому Дніпрі (Скельки та Благовещенський). В Світловодському могильнику античний імпорт IV ст. до н. е. містили, не зважаючи на пограбованість, не менш як 30 % поховань [Бокий, 1986, с. 8, 10—11, табл. I, 1; II, 1—4, 6—8].

Рідкісне поєднання ландшафтів спостерігається у верхів'ї Інгульця з прилеглою південною околицею Чорного Лісу. Збереглися численні писемні свідчення щодо прикордонного статусу цього регіону у середньовіччі і в козацькі часи. Так, північна межа «Вольностей Запорозьких» у XVIII ст. проходила долиною Орелі на Лівобрежжі, а на правому березі Дніпра — верхів'ями Інгульця і лівим (південним) берегом Великої Висі [Русов, 1876, мапа]. У середньовіччі верхів'я Інгульця вважалися північним кордоном корінних половецьких земель [Плетнева, 1974, с. 18]. У верхів'ях Інгула та Інгульця і в районі Чорного Лісу, тобто у нейтральній смузі, відбувалися сезонні кочування і зимування номадів — союзників запоріжців у XVII ст. [Кириков, 1979, с. 47]. В скіфські часи тут також фіксується зона контактів лісостепоного населення зі степовими кочовиками, що підкреслює наявність Мельгуновського кургана-святинища, які зазвичай споруджували на порубіжжі.

Природнім кордоном між світом степовиків і мешканців Лісостепу була також Велика Вись (приплив Синюхі, яка впадає до Південного Бугу), що, як і верхів'я Інгульця, тече у широтному напрямку. На Великій Висі знаходилися сезонні пасовища половців, звідки вони наприкінці XII ст. здійснювали набіги на землі київсь-

кого князівства в Пороссі [Грушевский, 1991, с. 13]. На цій річці в районі Новомиргорода (на відтинку між впадінням Гептурки і Разливаної) міг знаходитися один з перевозів на шляху до Лісостепу. Звідси до поселенського куща по південних притоках Тясмину близько 20 км навпростець, як і від верхів'їв Інгульця до поселень на Тясміні. Такою була, певно, ширина найменш заселеної «нейтральної смуги», де археологічні пам'ятки скіфського часу репрезентовані переважно курганными могильниками.

Вузли місцевого стратегічного значення Потясминня склалися ще принаймні за доби бронзи. Це, насамперед, переправи на Тясміні поблизу Гуляйгородка, Новоселиці, вузли доріг в районі Суботова—Чигирин, Кам'янки і, особливо, Сміли. Скупчення пам'яток різних епох в цих пунктах є надійними орієнтирами при реконструкції давніх доріг [Полтавець, 2014].

Район Чигирин—Суботова—Новоселиці в пониззі Тясмину. В чорноліські часи найбільш заселеною була округа Суботівського городища в басейні р. Суботь — «центральне місце» мікрорегіону, розташоване у безпечній з точки зору оборони місцевості на стику ландшафтів трьох різних типів і тясминської заплави, а також на перетині шляхів від Кременчуцької переправи і району Чорноліського городища — Знам'янки (рис. 3, 4).

Найближчим до Суботова поселенським вузлом був район сіл Чмирівка і Новоселиця, де знаходилася, виходячи із великої кількості поселень різних часів, переважно скіфських, і скупчення курганів, переправа на Тясміні при впадінні р. Потік (рис. 3, 5). На мапах кінця XIX — початку XX ст. при Гуляйгородку і Новоселиці в річищі Тясмину позначені великі острови, що полегшувало перехід через річку. В гірлі р. Потік і в ближніх околицях розвідками М.П. Сиволапа виявлено досить виразний поселенський осередок. Це поселення від VI до IV ст. до н. е. з античною керамікою, а також кінджал VI ст. до н. е. [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 83]. Скоріше за все, до скіфського часу належить також більшість з курганів, сконцентрованих на підступах до Новоселицької переправи, серед яких було виразне жаботинське поховання, зруйноване сучасними грабіжниками.

Від Новоселицької переправи дорога у бік Дніпра маркована на протилежному березі Тясмину чорноліським кладом із золотими серезками біля с. Красносілля [Даниленко, 1959, с. 21]. В Новоселиці і на іншому боці Тясмину (Погорільці, Красносілля) неодноразово знаходили монети, в тому числі скарби, римські, візантійські, золотоординські та інші [Шостопап, 2007, с. 45, 47, 48, 51, 52, 65]. Можливо, цей шлях йшов до стратегічно важливої місцевості і переправи на протилежному березі Дніпра при впадінні Сули, де пізніше виникла давньоруська фортеця Воїнь [Полтавець, 2003].

Чубівка—Гуляйгородок (рис. 3, 7, 8). До цього осередку тяжів, мабуть, також мікрорегіон

5. У давньоруські часи при злитті Сули і стариці Дніпра (тут було найзручніше місце переправи через річку) існувало місто-фортеця Воїнь, що свідчить про стратегічне значення цього місця [Полтавець, 2003, с. 49—50].

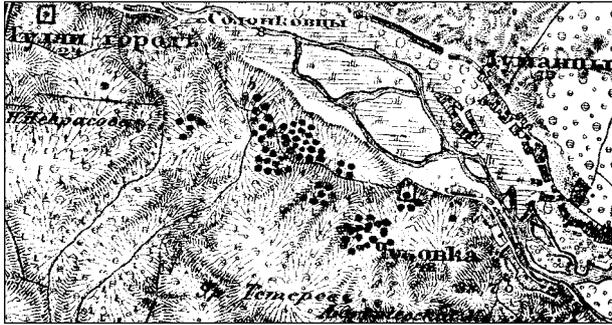

Рис. 5. Річище Тясмину, городища і кургани поблизу сіл Чубівка і Гуляйгородок (за: [Бобринський, 1901])

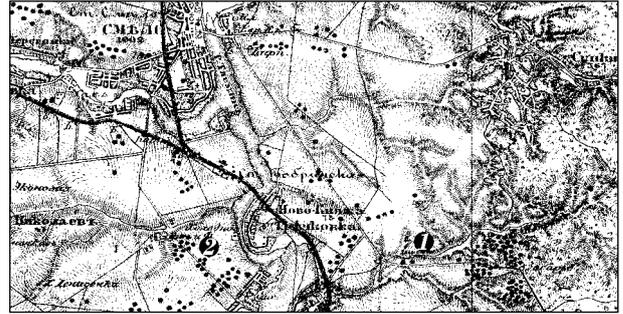

Рис. 6. Кургани, розкопані О.О. Бобринським в околицях м. Сміла (за: [Бобринський, 1901]): 1 — кургани на р. Тенетинка; 2 — Холодноярські кургани

с. Голов'ятине з поселенськими пам'ятками чорноліського та скіфського часів і могильник білогрудівсько-чорноліських часів поблизу с. Вергуни на протилежному, лівому боці Тясмину (Сиволап, розвідки 1995—1996 рр.; [Куштан, 2007, с. 195—199, рис. 4, 35, 47]), звідки тягнулися шляхи до району Черкас (рис. 3, 7, 8; 6). Район переправи поблизу Гуляйгородка мав важливе стратегічне і господарське значення (зокрема, переправи на пасовища дніпро-тясминського межиріччя і дніпровської заплави) в пізньочорноліські-ранньоскіфські часи. Тут знаходилися великі курганні могильники (усього понад 400 насипів), де відкрито знатне поховання пізньочорноліського (к. 41) і перехідного від чорноліського до жаботинського періодів (к. 52) часів. З курганів більша частина знаходилася на відстані близько 2 км на захід від Тясмину, на пануючих височинах, а також вздовж яру «Довгі гони», що упадає до Тясмину біля південної околиці с. Чубівка. Періодом скіфської архаїки датовано 12 поховань, V і IV ст. до н. е. по одному. З розкопаних О.О. Бобринським 61 поховання 43 (близько 70 %) не датовано [Ильинская, 1975, с. 13—18]. Поховань середньоскіфського часу не виявлено. На цьому відрізку, завдяки крутим берегам річище Тясмину, відносно вузьке і найменш заболочене. Тут на початку XX ст. було декілька островів, що полегшувало переправу (рис. 5). Сама назва Гуляйгородок означає пересувне (мобільне) укріплення XV—XVIII ст., яке складалося з теліг та щитів [ЭСБЭ, т. 18, с. 878] і є, мабуть, відлунням козацьких часів, і сутичок коло цього перевозу, як і назва Чубівка (від дієслова «чубитися?»). На відстані близько 3,5—4 км виявлено одне невелике городище (мабуть, пізньочорноліське), два або три поселення (не виключено, що одне з них було городищем). Поселенські пам'ятки скіфського часу сконцентровані біля Гуляйгородка. Це укріплене (?) поселення Шаєва Гора, поселення Палієва Гора, а також багатопарове поселення VI—V ст. до н. е. «Садовий Яр» (10 га).

Район м. Сміла. Тут поселенський осередок відомий з білогрудівських часів [Тереножкин, 1961, с. 6]. До широти Сміли з півдня простя-

гається «степовий коридор» субмерідионального напрямку у вигляді суцільного масиву чорноземних ґрунтів, яким відповідала луко-стєпова рослинність. Саме в межах цього «коридору» прокладений один з головних сухоходольних шляхів Потясминня. Найдавніше поселення історичних часів (XVI ст. до н. е.) — хутір Яцків при злитті Тясмина і Мідянки — невдовзі був знищений кочовиками, оскільки «стояв при дорозі, якою татари ходили на Україну» [МС, Черкаська обл., 1972, с. 484—485]. Значення Сміли як давнього транспортного вузла поза сумнівом. Про це, окрім рельєфа місцевості, свідчать найдавніші вершницькі поховання киммерійського і ранньоскіфського часів, розташовані поруч із сучасними шляхами на захід від Сміли (Носачів, Костянтинівка, Теклине, Матусів). Широтні маршрути навколо Сміли — вздовж заплави Мідянки, Холодного Яру, Тенетинки — були досить зручними й для випасу худоби. Саме повз Смілу і Костянтинівку проходить головна сучасна автострада на Городище і далі до Поросся (рис. 3). Тому, мабуть, навколо Сміли як «центрального місця» північно-західної частини Тясминської луки і місця перехрещення декількох шляхів, за течією згаданих річок утворилася найвища концентрація курганних могильників ранньоскіфського часу (Тенетинка, Велика Яблунівка, Матусів, Куцівка, Ташлик та інші) (рис. 6).

Басейн р. Тенетинка. Ця невелика річка впадає до Тясмину дещо вище Сміли. Скупчення курганних могильників на Тенетинці можна розглядати як великий культовий осередок, що складався з декількох (не менш як сімох) курганних могильників, розташованих по сторонах дороги, що поєднує Смілу, Михайлівку (колиш. Пруси) і Кам'янку. Серед розкопаних на Тенетинці приблизно 200 поховань 22 датовано пізньочорноліським або ранньожаботинським часом; близько 50 (у тому числі весь могильник «Е») V—IV ст. до н. е., 4 поховання IV ст. до н. е., 4 «скіфським часом» і час 76 могил не визначений [Ильинская, 1975, с. 42—50; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 157].

Велике поселення на Тенетинці, синхронне Жаботинському поселенню [Ильинская, Тере-

ножкин, 1983, с. 260], простежено протягом 1—1,5 км вздовж згаданої дороги (рис. 6, *I*), що, певно, співпадала з відтинком «Чорнолісько-Смілянського» шляху (див. нижче). До цієї дороги територіально тяжіють могильники — «А» (найбільший), «Д», «Ф», що відображено на мапі в монографії О.О. Бобринського.

Важливість деяких пунктів підкреслюють монастири, які закладалися у місцевостях особливого стратегічного значення, включаючи контроль головних шляхів сполучення і переправ [Кузык, Яковец, 2000, с. 207]. Це Онуфрієвський монастир поблизу сс. Лубенці і Чубівка, Мотронинський у межах однойменного городища, Медведівський на о-ві Дубина на Тясміні вище Новоселиці, Лебединський неподалік Журовки. Усі згадані монастири розташовані поблизу місць концентрації курганних «дружинних» могильників скіфського часу, що підкреслює стратегічну важливість місцевостей у ті часи.

Простежується тісний зв'язок між концентрацією поселень і могильників Потясминня і чотирма напрямками місцевих субмеріональних доріг, які були продовженням степових торговельних шляхів (рис. 3). Головні напрямки такі. 1) «Дніпровський»⁶ шлях проходив вздовж Тясминської тераси до Дніпро-Тясминської заплави і переправи на Дніпрі в районі Чигирин—Дуброви нижче гирла Сули (рис. 3, *A*). 2) «Чорнолісько-Суботівський» шлях (рис. 3, *B*), що активно діяв в чорноліські часи, перетинав нижню частину Тясминської луки — від району Чигирини і Суботова у пониззі Тясмину, долинами його малих приток через Іванівку, Ружичівські і Чутівські городки, вздовж масиву Чорного лісу до районів Чорноліського городища і «транспортного вузла» Знамянки у верхів'ї Інгульця. «Чорнолісько-Суботівський» шлях, на нашу думку, був насамперед шляхом воєнних походів. В козацькі часи і пізніше пересування Чорним Лісом вважалося небезпечним, з ним пов'язували різні містичні пригоди. Повз Чорний і Чутянські ліси проходили таємні шляхи на Січ [Яворницький, 1990, с. 61]. 3) «Чорнолісько-Смілянський» шлях (рис. 3, *C*) йшов також від району Знамянки і Чорноліського городища вздовж Тясминського річища до району Сміли і далі на захід вздовж р. Мідянка. Цей найзручніший сучасний шлях в межах Тясминської луки (тут паралельно правому берегу Тясмину прокладені авто- і залізнична траси), був, на нашу думку, також давнім шляхом місцевого значення, а одночасно й продовженням північного напрямку Ольвійського шляху. До нього тяжіє значна кількість курганних могильників, особливо на відтинку від Кам'янки до Сміли, в тому числі так звані індикатори — великі кургани і майдани. Майдани або «городища-майдани» зафіксовані поблизу

сіл Флярківка (5 майданів за: [Антнович, 1895, с. 109]), Кам'янка (2 городища і 2 майдани), Михайлівка (5 городищ-майданів по дорозі на Смлу і 2 — на Ярове), Пляківка, Косари (розвідки О.В. Білецької і В.В. Нероди в 1987 рр.). 4) Шляхи, що проходили через район Новомиргорода і Капітанівки (рис. 3, *D*) — важливі «транспортні вузли» — були прокладені «степовим коридором», який від порубіжжя зі степом тягнувся на північ межиріччям приток Тясмину і Південного Буга до району Сміли. Ці шляхи, як і «Чорнолісько-Суботівський», були продовженням відгалужень Ольвійської траси і водночас найзручнішими для сезонних перегонів худоби.

Розглянемо докладніше *можливі напрямки Ольвійського шляху в лісостеповій смузі*. У всіх реконструкціях головна траса цього шляху на порубіжжі Степу і Лісостепу проходить — відповідно рельєфу місцевості і напрямкам головних сучасних комунікацій — вододілами межиріччя Інгула, Тясмину і Великої Висі (притока Синюхи, басейн Південного Буга) (рис. 2). Одночасно не викликає сумніву наявність відгалуження, спрямованого всередину Тясминської луки. Проблемним є визначення місця розгалуження головної траси Ольвійського шляху, яке іноді ототожнюють з легендарною місцевістю Еksamпей, згаданою Геродотом [Herod., IV. 52]. Найбільш докладними є реконструкції Ю.В. Болтрика, згідно з якими Ольвійський шлях на порубіжжі з лісостепом розгалужувався на два головні напрямки, які ми умовно позначили як північний, або Тясминський, і західний, або Бузький (останній мав два відгалуження [Болтрик, 2000, рис. 1]). Місцем розгалуження цих напрямків могла бути місцевість в районі ст. Долинська в центрі вододіла Інгула—Ингульця⁷. За К.К. Шіліком, це розгалуження шляху від Ольвії — до басейнів Великої Висі й Тясмину — починалося в районі святилища Еksamпей значно південніше, у верхів'ях Гнилого Еланця й Мертвовода — лівих приток Південного Буга [Шилик, 1981, 450—456]. Інші дослідники розміщують джерело і місцевість Еksamпей у верхів'ї р. Мертвовод [Островерхов, 1981, с. 87], в басейні Синюхи [Бокий, 1986] або у верхів'ї р. Аджамка, лівої притоки Інгула [Болтрик, 2000, с. 125].

7. Звідси досить чітко простежується майже прямий шлях північного напрямку до району ст. Знамянка у верхів'ї Інгульця. Західний напрямок міг відгалужуватися від північного десь в районі с. Молодіжне (курган Маржанівська Могила 9 м заввишки) (рис. 2, *I*). Б.М. Мозолевський не виключав, що цей курган міг бути скіфським як і Таранова Могила поблизу с. Інгуло-Кам'янка [Мозолевський, 1990, с. 131]. Далі шлях йшов повз курган Таранова Могила (кам'яна статуя V ст. до н. е.) (рис. 2, *2*) до району Кіровограда — значного транспортного вузла, на захід і північ від якого тягнулися слабко розчленовані степові вододіли, по яких прокладені головні сучасні авто- і залізничні траси.

6. Назви цього і трьох наступних шляхів умовні.

Реконструкція Ю.В. Болтрика, яка підтверджується трасою Чорного шляху, позначеною на мапі 1650 р., виглядає найпереконливішою: «західний» напрямок Ольвійського шляху до басейну Великої Висі перетинав Інгул десь в районі Кіровограда, а потім розділявся на дві гілки. Південно-західна (рис. 2, III), спрямована до межиріччя Малої Висі і Кільтєня (притоки Великої Висі), позначена кам'яною статуєю Ерделівка [Ольховський, Евдокимов, 1994, с. 27, № 75; Болтрик, 2000, рис. 1, 5, 8]. Північно-західна гілка (рис. 2, II) проходила межиріччям Великої Висі та Гнилого Ташлика (притока Тясмину) повз с. Шпакове⁸ (за Ю.В. Болтриком, спомин про Шпаків, або Чорний Шлях), виходила в район Капітанівки—Пастирського [Болтрик, 2000, с. 126]. На цьому шляху знаходяться також курганні могильники (7 і 12 насипів) поблизу с. Защита з відомим курганом-святилищем V ст. до н. е. [Бокій, 1970; 1977; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 164]. В одному з курганів знайдено амфору 2-ї половини VI ст. до н. е. [Бокій, 1977, рис. 3, 2]. Ще один курган — лідер 8,5 м заввишки, оточений великим валом, відомий як курган поблизу с. Мартоноша⁹. Можливо, це також святилище. Тут знайдено чотири амфори, уламки великого бронзового позолоченого кратера першої половини VI ст. до н. е., а також величезний казан з коров'ячими кістками [ОАК, 1889, с. 29—30; Онайко, 1966, с. 58, 63, № 41, 212; Бокій, 1986, с. 4—5, 10].

Могла існувати й інша гілка цього шляху, південніша¹⁰, яка тягнулася майже паралельно першій вздовж Великої Висі до Новомирогорода (колиш. Златополя), точніше, його східного передмістя Костянтинівки. Ця гілка також маркована археологічними пам'ятками. Тут на підході до Костянтинівки на схрещенні доріг знаходиться с. Мартоноша (рис. 2, 12), навколо якого п'ять курганних груп, скупчення вздовж сучасної траси, яка, вірогідно, повторює напрямок давнього шляху до району Новомирогорода. Скупчення курганних могильників спостерігається й навколо Костянтинівки [Цвек, Озеров, 1989, с. 16—17, рис. 14]. На поселенні черняхівської культури в с. Костянтинівка знайдено фасоську амфору V ст. до н. е.¹¹ Поселення розташоване в районі залізничного моста, по обидва боки річки [Цвек, Озеров, 1989, с. 24]. Можливо, саме тут знахо-

Рис. 7. Скупчення пам'яток і шляхи у верхів'ї Інгульця: 1 — Станішине; 2 — Медерове; 3 — курганний могильник скіфського (?) часу на ст. Знаменка-2; 4 — Мельгуновський курган; 5 — Чорноліське городище і курганний могильник; 6 — гіпотетична траса скіфського часу (Ольвійський шлях); 7 — залізнична колія

дилася переправа скіфських часів через Велику Вись і селище при ньому (або курган?), пізніше перекрите черняхівським поселенням. Таким чином, можна припустити, що саме повз с. Костянтинівка і переправу на Великій Висі проходила траса північно-західної гілки ольвійського шляху.

Продовження західного напрямку Ольвійського шляху північніше Великої Висі ми розглянемо нижче, а зараз повертаємося до північного напрямку цього шляху, спрямованого до Потясминня. Його можна простежити приблизно від району ст. Долинська, де від нього відгалужувався західний напрямок (див. посил. 7). Продовження північного напрямку фіксується досить виразно завдяки сучасному транспортному вузлу на слабко розчленованому вододілі між Інгулом, Інгульцем і Аджамкою (притока Інгула). Існування тут перехрестя давніх доріг засвідчують Чорноліське городище, Мельгуновський курган-святилище, а також дружинні кургани поблизу ст. Знаменка-2 (рис. 7). Мельгуновський курган є однією з найдавніших (VII ст. до н. е.) скіфських пам'яток царського рангу. Тобто, царські скіфи після повернення з Кавказу перш за все утвердилися на головних напрямках сухопутних шляхів, що надавало можливість контролювати торгівлю і найкращі пасовища. Напрямок до району Мельгуновського кургану і Чорноліського городища по вододілу від межиріччя Інгула—Інгульця маркований на прикінцевому відтинку скіфськими статуями початку V ст. до н. е. поблизу Медерове і Станішине [Болтрик, 2000, рис. 1, с. 125; Бессонова, 2009, рис. 3, а]. Дорога, вздовж якої вони були розташовані, йшла паралельно сучасній залізничній трасі. Ця дорога функціонувала принаймні в пізньочорноліські часи і

8. Поблизу села 7 курганів, поряд з одним знайдено фрагмент амфори [Цвек, Озеров, 1989, с. 31].

9. Насправді курган знаходився на відстані 8 верст на північ від Мартоноші, поблизу хут. Защита [ОАК, 1889, с. 29]. Це підсилює стратегічне значення району сучасного с. Защита.

10. Обидві гілки цілком можуть співпадати з ділянками сучасних автошляхів, на які ми, власне, і орієнтуємося.

11. Розвідки П.І. Озерова 1994 р., амфора, реставрована М.П. Сиволапом, зберігається в фондах ЧОКМ.

протягом всього скіфського періоду, але найактивніше до другої чверті або середини V ст. до н. е.

Велике Чорноліське городище з потрійною системою валів і великим (265 насипів), але компактним курганным могильником, могло бути зупиночним пунктом на «Чорнолісько-Суботівському» шляху із середини Тясминської луки до порубіжжя Чорного лісу і степових просторів. Про сезонний характер поселення в межах Чорноліського городища можуть свідчити особливості культурних залишків: багато зольників при відсутності (?) стаціонарних жител, велика кількість кісток тварин і загальна невиразність речових знахідок. Городище розташовано в місцевості, зручній для випасу і укриття значної кількості тварин, оскільки в його межах знаходилися яри і джерельне озерце [Тереножкін, 1952, с. 118—121, 124—127]. Випас худоби міг поєднуватися з ремісництвом і торговельно-обмінною діяльністю. Від Чорноліського городища можна реконструювати два згадані вже напрямки шляхів всередину Тясминської луки — (рис. 3, В, С), а також на захід-північний захід — вододілом приток Тясмину — Сирого Ташлика і Гнилого Ташлика до Пастирсько-Макіївської поселенської структури і далі (рис. 3, D).

Реконструкцію відгалужень Ольвійського шляху на порубіжжі степу і лісостепу підтверджує вже згадана мапа Г. де Боплана 1650 р. з позначенням Чорного шляху (рис. 1). Цей шлях від верхів'їв Інгульця, перед Чорном лісом повертає на захід і проходив південніше масивів Чорного лісу, Нерубаївського лісу і далі повертає на північний захід до межиріччя в верхній течії Великої Висі й Сирого Ташлика (притока Тясмину). Тут Чорний шлях розгалужувався на дві гілки, одна з яких проходила між правим берегом Великої Висі і масивом Лебединського лісу, а інша — паралельно лівому берегу річки. Ці гілки, власне, відповідають в цілому двом відгалуженням західного напрямку Ольвійського шляху, спрямованим до району Шполи (див. нижче)¹².

12. Упорядник мапи особливу увагу приділив вододілу, де наближуються витoki річок Інгул, Велика Вись і притока Тясмину (Гнилий Ташлик?). Саме тут Чорний шлях розгалужується на дві гілки, причому від південної на відносно невеликій відстані відходить на південь Кучманський шлях. Між витокami Великої Висі (рис. 1, 4) та Інгула зображено досить велике озеро. Ситуація в цілому нагадує місцевість Екзампей, де сходилися мирні (священі) шляхи. У всякому разі, вона мала виключне стратегічне значення. До речі, про культ величезного мідного казана (Екзампей) нагадують вже згадані знахідки великого бронзового кратера VI ст. до н. е., а також дуже великого казана в кургані-святилищі поблизу с. Защита) [ОАК, 1889, с. 29—30]. Про «мирні шляхи», життєво важливі артерії, які поєднували басейни Синюхи і Тясмину через Велику Вись, пише Н.М. Бокій [Бокій, 1986, с. 12].

Щодо подальшої траси *північної гілки Ольвійського шляху* [Кордт, 1910, табл. III] в межах власне Потясминня існують різні думки. Здебільшого її спрямовують до Пастирсько-Макіївського вузла городищ в «степовому коридорі» межиріччя Великої Висі й Сирого та Гнилого Ташликів — приток Тясмину, а іноді також до розташованого майже в центрі Тясминської луки Мотронинського городища — значного транзитного вузла при просуванні античних імпорту [Болтрик, 2000, с. 125, рис. 1; 2003, рис. 1]. Позначений лише загальний напрямок цього умовного шляху. І.В. Фабриціус також вважала тясминські городища, з яких на той час краще було досліджене Шарпівське, товарообмінним центром всередині Скіфії, до якого надходили грецькі товари з Ольвії. Більш того, звідси, на думку дослідниці, шлях йшов на північний схід у напрямку Поволж'я повз Більське городище на Ворсклі [Фабриціус, 1951, с. 70]. Мотронинське городище дослідниця теж вважала довготривалим центром транзитної торгівлі [Фабриціус, 1949, с. 82]. Припущення щодо шляхів з Потясминня до Поволж'я вже не знаходить підтримки, враховуючи, зокрема, важливу роль таких великих торговельно-обмінних центрів Лівобережжя як Більське городище на Ворсклі і Єлизаветівське у пониззі Дона.

Можна приблизно намітити шляхи просування імпорту в межах Тясминської луки, насамперед до Мотронинського городища — головного поселення регіону скіфських часів, поєднаного місцевими, не завжди зручними шляхами з навколишніми місцинами. Проте навряд чи магістральний напрямок північної гілки Ольвійського шляху перетинає Тясминську луку в напрямку Канівсько-Трахтемирівських поселенських структур [Болтрик, 2000, с. 125]. Такий напрямок — повз Мотронинське городище на північ — дійсно, можна простежити. Але це вже були струмочки, якими античний імпорту — на рівні мікрорегіональних обмінів — міг переправлятися всередині Потясминня, а звідси, мабуть, на лівий берег Дніпра і до Поросся, до якого імпорту могли потрапляти й іншими, зручнішими шляхами¹³. Зокрема, в північній частині Тясминської луки, в тому числі поряд з Гуляйгородським перевозом, поки що не відомі дружинні поховання 2-ї пол. VI — першої половини V ст. до н. е., часу розквіту торговельних стосунків з Ольвією. Подібні могильники сконцентровані в південній частині Потясминня і переважно в басейні Великої Висі. Головні напрямки місцевих доріг, які були продовженням Ольвійського шляху від Чор-

13. До речі, в Пороссі переважає імпорту V—IV ст. до н. е., часу, коли на Мотронинському городищі життя ледве жевріло. Щодо просування імпорту далі на північ, зокрема, до Київського Подніпров'я, то це, скоріше, шляхи вздовж тераси лівого берега Дніпра.

ноліського «транспортного вузла» до Потясминня — це вже згадані Чорнолісько-Смілянська і Чорнолісько-Суботівська дороги. Остання тягнулася від району Знамянки, Чорноліського городища повз район ст. Цибулеве на Чутівські городища — Гутницьку — Ружичівські городища — Вершаці — Іванівку (Чигиринського району) — Суботів (рис. 3, В). Найбільш активно використовувався, мабуть, місцевим населенням в чорноліські часи. Щодо сполучення району Чорноліського городища з Мотронинським, то найзручнішою можна вважати згадану вище Чорнолісько-Смілянську дорогу (рис. 3, С), що тягнулася паралельно правому берегу Тясмину і від якої в районі с. Косари відгалужується дорога до городища (див. нижче). Ще один можливий шлях від Чорноліського городища до Мотронинського дещо довший і складніший за рельєфом: Цибулеве — Вищі Верещаки — Любомирка — Матвіївка (або Іванівка)¹⁴ — Буда — Мотронинське городище. Цей шлях маркований дружинним могильником (Любомирка) і поселеннями скіфського часу (Любомирка, Матвіївка) [Орлик, 2007], знахідкою ольвійського «дельфінчика» на поселенні поблизу с. Іванівка Кіровоградської обл. [Орлик, 2014, фото 11].

Шляхи місцевого сполучення навколо Мотронинського городища виражені досить чітко: західний на Жаботин, південний на Грушківку—Косари, північний на Лубенці і східний на Мельничанські хутори. Всі вони існують і нині і марковані проїздами у валах, а перші три ще й курганными групами (рис. 8). Найвиразніші західний і південний шляхи. Західний шлях починався від жаботинського проїзду і виходив на східну околицю с. Жаботин (кут Завадівка). Він маркований великими курганами за валами Мотронинського городища і городищем без культурного шару Кіз'я Гора, прокладений днищами розлогих балок. На сучасній мапі позначений ще один західний шлях, відсутній на мапі О.О. Бобринського. Він проходив через кордон лісництва (на цьому відрізку він співпадає з одним з південних напрямків) і далі йшов паралельно першому до Завадівки. Південний шлях мав два (?) напрямки, позначені на мапі О.О. Бобринського. Один тягнувся вододільним плато повз кордон лісництва (на цьому відрізку він маркований ланцюжком курганів завдовжки 1—1,2 км) паралельно другому шляху, з яким з'єднувався на початку Грушківської балки. Цей другий шлях прокладений на схід від першого по старим балкам і є головним й нині. Долиною р. Косарка (балки Грушківська і Косарська) він виходив на «Чорнолісько-Смі-

14. У цьому випадку йдеться про поселення поблизу с. Іванівка Олександрівського району Кіровоградської обл. (розвідки О.П. Орлика). Згадане вище поселення Іванівка знаходиться в Чигиринському районі Черкаської обл. Нещодавно знайдено також поселення поряд із с. Цибулеве [Орлик, 2014а].

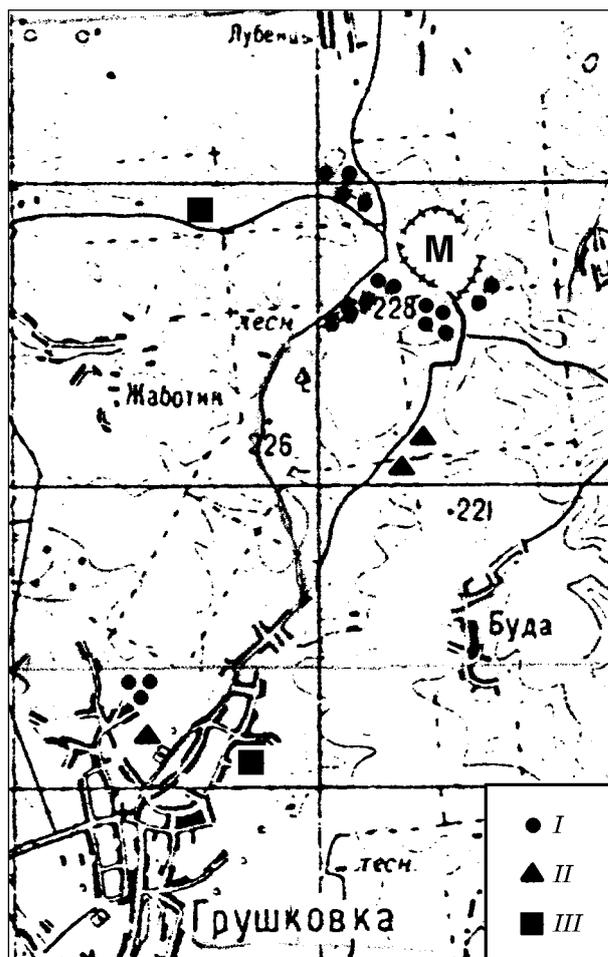

Рис. 8. Схема доріг скіфського часу в районі Мотронинського городища (за сучасною картою і О.О. Бобринським, 1901): 1 — кургани; 2 — поселення; 3 — городище; М — Мотронинське городище

лянську» дорогу¹⁵ в районі с. Косарка або вододілами повертає від Грушківки на південний захід, на Кам'янку і на захід, на Михайлівку. Дорога від Грушківки на Михайлівку виразно маркована курганными могильниками, в тому числі скіфського часу (рис. 8).

Індикаторами південного шляху від Мотронинського городища є чорноліські городище і поселення, а також поселення скіфського часу в с. Грушківка, знахідка скіфського меча [Бессонова, Недопако, 2013], значне скупчення курганных могильників навколо цього села, серед яких розкопано декілька скіфських різного часу, в тому числі початку V ст. до н. е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989, с. 156]. Один могильник — на захід від Грушківки — дуже великий, ще один знаходився приблизно на півдорозі між Грушківкою і Флярківкою, поблизу великого поселення VII—V ст. до н. е. (рис. 3, 10), де знайдено, зокрема, ольвійський «дельфінчик» V ст. до н. е. — свідчення наближеності до торговельних

15. З цієї дороги, яка тягнулася вздовж Тясмину, можна було дістатися Пастирського городища, але де проходило це відгалуження, поки що не з'ясовано.

шляхів [Ляшко, 2010]. Знахідки античних монет відомі також на Мотронинському городищі (три «дельфінчики») і поряд з ним, в с. Мельники (скарб, від якого залишилися 13 золотих кізичинів 500—450 рр. до н. е.) [Шостопап, 2007, с. 41; Скорый, Зимовец, 2014]. Проходження шляхів до Мотронинського городища маркують також знахідки зброї в його околицях, вздовж доріг західного і південного напрямків. Північний — найдовший — мотронинський шлях тягнувся від північно-західного в'їзду на городище в напрямку с. Лубенці й далі вздовж Лубенецької балки до Тясмину і перевозів в районі Чувівки і Гуляйгородка. Ним зараз майже не користуються, але на мапах, в тому числі мапі кінця XIX ст. [Бобринский, 1901] ця ґрунтова дорога позначена. На цьому шляху — жаботинські поселення, Лубенецьке городище пізньочорноліських часів і декілька поселень біля нього. Судячи з усього, цей шлях мав переважне значення у пізньочорноліські-жаботинські часи, а в скіфські часи важливішими були шляхи західного і особливо південного напрямків¹⁶.

Ще один напрямок доріг від Мотронинського городища веде у південно-східному напрямку на Мельничанські хутори в долині Сріблянки, до сезонних угідь в межах господарської зони городища. Він маркований великим поселенням в уроч. Циганське зі знахідками античної кераміки і мідного шолома так званого келермеського типу початку VI ст. до н. е. [Полтавець, Білецька, Легоняк, 2000].

Важливішим порівняно з північним був, мабуть, *західний напрямок Ольвійського шляху*, який ми прослідкували в двох його відгалуженнях до порубіжної річки Велика Вись. В скіфські часи він теж, певно, існував у вигляді декількох доріг одного напрямку, як це бувало, наприклад, у козацькі часи [Яворницький, 1990, с. 61]. Від Великої Висі можна виділити принаймні дві гілки в північному і західному напрямках. Першу, спрямовану до городищ Пастирсько-Макіївської поселенської структури, можна провести вузьким (3—6 км) вододілом Гептурки і Разливаної (притоки Великої Висі). Цей шлях досить чітко простежується від Новомиргорода (колиш. Златопіль) до Капітанівки (два «транспортні вузли» скіфського часу). Саме цим вододілом, над долиною Гептурки, проходила стара Златопільська дорога, і вздовж неї тягнуться курганні могильники жуrowsької групи¹⁷. Зараз тут прокладені залізнична колія на Смілу, а також автострада, які здебільшого йдуть паралельно.

16. До речі, на початку шляхів від Мотронинського городища на Грушківку і Жаботин розташовані групи великих курганів, тоді як поблизу «лубенецької» дороги — лише рядовий могильник з невеликих насипів [Скорый, Хохоровски, 2004].

17. Умовна назва, яка об'єднує курганні могильники в долинах Гептурки і Разливаної поблизу сіл Журовка, Турія, Капітанівка тощо.

Місцевість тут нагадує воронку, повернену вузьким кінцем — вододіл Гептурки і Разливаної — на південь до Новомиргорода, а широким — на північ, у бік місцевостей з жуrowsькими і капітанівськими могильниками. Це найзручніший шлях зі степу до межиріччя Тясмину і Південного Буга і далі до Росі. Щоправда, виникає питання: чи доцільно було прокладати торговельні маршрути саме тут, на вузькому вододілі, де знаходилися скіфські пасовища і кладовища? Адже торговельні шляхи, наприклад на маршруті Київ—Булгар, були прокладені мало заселеними межиріччями [Моця, Халіков, 1989, с. 149]. З іншого боку, на вузькому вододілі легше було забезпечити охорону торгових караванів, через наближеність до річок не було особливих проблем з водою і харчуванням тяглових або в'ючних тварин. Річка Турія (Гептурка) була уславлена звіриними ловами і риболовлями, що підсилювало привабливість цієї місцевості. Треба також враховувати характер взаємовідносин войовничих напівномадів, які володіли цією дорогою, з античними містами, а також населенням лісостепових городищ, що обумовлювало, певно, особливий статус місцевостей, по яких проходили «свячені» торговельні шляхи. Немає сумнівів, що ці напівномади контролювали загалом всі шляхи межиріччя Великої Висі й Сирого Ташлика. Вони, скоріше за все, забезпечували супровід і охорону караванів торговців.

Десь в районі Капітанівки, поблизу якої існувало велике поселення з потужним культурним шаром [Орлик, 1981], сучасні дороги розгалужуються, що, мабуть, відповідає напрямкам давніх шляхів. Автострада повертає в напрямку Пастирське-Сердюківка-Сміла, до місцевості, яка майже не досліджена. Для скіфських часів можемо простежити дорогу лише до Пастирського городища. Залізнична колія, прокладена, мабуть, по трасі давньої дороги, для якої було обрано найоптимальніший маршрут, повертала на Буда-Макіївку і Макіївку. Від Макіївки можна припускати існування шляхів скіфського часу в північному напрямку до долини Мідянки, вздовж якої проходив шлях від Сміли до Поросся. Ці шляхи могли проходити повз Ташлик -Куцівку-Матусів — важливі транспортні вузли доби бронзи і скіфського часу, виходячи з концентрації курганних могильників, великих курганів і майданів. Так звані майдани зафіксовано поблизу сіл Ротмистрівка, Носачів, Куцівка, Ташлик, Ковалиха. Вони могли бути розкопані курганними лідерами або святилищами скіфських часів, а отже об'єктами якщо не осілости, то принаймні осереддями місцевого соціуму [Бойко, 2009], які мали передумовою певну осілість. Курганні лідери знаходилися поблизу сіл Куцівка, Ташлик, Теклине. Друга гілка від Новомиргорода повертала, певно, на північний захід — на Шполу—Звенігородку—Лисянку й далі

до Поросся. Цей маршрут міг проходити повз с. Журовка верхів'ями Гептурки на Лебедин і далі — вздовж долини р. Шполка і паралельно околиці Лебединського лісу — на Шполу. На цьому шляху відомі такі індикатори як поховання з імпортом архаїчного і пізньоскіфського часів в уроч. Даріївка між Шполою і с. Василіївка [Онайко, 1966, № 289; 1970, № 813], а також амфори другої чверті V ст. до н. е. в курганах уроч. Колонтаївка на околиці Шполи [Онайко, 1966, № 221—222]¹⁸, великий дружинний могильник Неморож (рис. 2, 20), невелике городище Водяники без виразного культурного шару (вартовий пост?)¹⁹ вздовж Гнилого Тикича.

Щодо південної гілки південно-західного відгалуження Ольвійського шляху (рис. 2, III), про яку вже йшлося, то на протилежному правому березі Великої Висі вона маркована городищем-майданом і 8 курганами поблизу с. Ярошівка (рис. 2, 10), в одному з яких виявлено багате поховання V—IV ст. до н. е. з бронзовим казаном і античними імпортами (дзеркало, намистини, золоті бляшки і сережка) [Антонович, 1895, с. 127; Петренко, 1967, с. 98; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162]. Продовження цього шляху в північно-західному напрямку — на Катеринопіль — марковане курганным похованням VI—V ст. до н. е. між сіл Петраківка й Ромейкове (рис. 2, 11), де виявлено грецькі бронзові кнеміди й шолом [Галаніна, 1966, с. 20, № 9; Петренко, 1967, с. 98 № 58; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162]. Далі йде сучасна дорога до Гнилого Тикича, яка тягнеться паралельно його річищу в меридіональному напрямку на Звенігородку—Неморож—Лисянку. Ця зручна дорога, скоріше за все, дуже давнього походження. Показово, що навпроти сс. Петраківка й Ромейкове, на протилежному березі Гнилого Тикича, в місцях колишніх бродів (?), знаходяться села з красномовними назвами Гуляйполе і Бродецьке.

В деяких публікаціях Ольвійський шлях [Šramko, 1992, Abb. 1] і відповідна йому ділянка східного відгалуження Чорного шляху [Кордт, 1910, табл. III; Русов, 1876, мапа], обминаючи Тясминську луку із заходу, сягають Поросся, перетинаючи Рось приблизно в районі Богуслава, і спрямовані на переправи в районі Канева—Трахтемирівка. На цій ділянці вони фактично співпадають з гіпотетичним субширотним шляхом доби пізньої бронзи, що проходив з Нижнього Дунаю повз басейн Синюхи й

Поросся — «південним лісостеповим шляхом» [Лысенко, 2002, рис. 1]. Частина цієї трасі, від Гнилого Тикича до Дніпра в районі Канева, можливо, співпадала зі шляхом скіфського часу (див. нижче). На ньому є досить виразні індикатори — величезне городище Журжинці зі слабким культурним шаром [Болтрик, 2009, с. 385], поблизу ще велике городище Комарівка [Назаров, 2004, с. 56], а також скупчення курганных могильників і селищ поблизу с. Медвін з імпортами ранньоскіфських і пізньоскіфських часів (рис. 2, 21, 22). Як вже згадувалось, імпортові саме часів розквіту ольвійської торгівлі в Пороссі обмаль, це переважно знахідки другої половини V — IV ст. до н. е. Проте, навряд чи можна сумніватися, що дорога вздовж Гнилого Тикича існувала протягом всього скіфського періоду. Для V—IV ст. до н. е. тут проходив караванний шлях до Східної Подолії, що засвідчують курганні могильники у верхів'ї Гірського Тикича, де знайдено, зокрема, кістяки двох верблюдів [Болтрик, 2009, с. 385]²⁰. Цей напрямок шляху співпадає з трасою Чорного шляху на мапі Боплана, який від Лисянки проходив повз Медвін і повертав на північний захід вздовж верхів'їв Гнилого Тикича — на с. Кошовата (Koszowa) Таращанського²¹ району — Ставище й далі. На ньому позначено також відгалуження на Богуслав і Стеблів [Кордт, 1910, табл. III].

Таким чином, відтінок Чорного шляху в межиріччі Росі й Синюхи (її притоки Гнилого Тикича) має дуже значне співпадіння з трасою скіфських часів. Від району Лисянки відгалуження шляху повертали, мабуть, до переправи на Росі в районі с. Стеблів (дружинні кургани V—IV ст. до н. е.) [Скорый, 1997], повз городища Журжинці чи Комарівка (місця перепочинку або торгівлі?), або повз Медвін в районі Богуслава і далі на канівські переправи. Головною (найзручнішою), зважаючи на рельєф місцевості, була саме дорога на Канев від Богуслава [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 86]. Інший шлях до Поросся можна орієнтовно позначити від району Сміли повз Костянтинівку—Орловець—Городище на переправу в районі Корсуня (рис. 2, IV). Цей шлях, виходячи зі знахідок

20. Щоправда, кістяки верблюдів (один молодий) знайдено в жіночих похованнях, разом з дітьми [Бессонова, 1994, с. 15] і це може бути свідченням осідання східних номадів вздовж торговельних шляхів.

21. Судячи з усього, траса не була прямою лінією, на ній був заворот до району Таращі, де знаходилося велике городище ранньоскіфського часу [Бессонова, Романюк, 2004], а також численні поселення і кургани на схід, південь і південний захід від нього. Лише поблизу с. Володимирівка (колиш. Миколаївка) відомі 5 поселень (розвідки В.В. Романюка), а також кургани з імпортованими речами [Антонович, 1895, с. 76]. В околицях Таращі знайдено ольвійський асепочатку III ст. до н. е. [Скорый, Зимовець, 2014].

18. Ці пам'ятки розташовані поблизу сучасній залізничній траси на Звенігородку, яка тягнеться паралельно долині р. Шполка (притока Гнилого Тикича).
19. Подібне городище, також овальної форми з подвійною лінією валів, площею 0,3 га зафіксовано поряд з с. Дібровка у верхів'ї Сирого Ташлика [Цвек, Озеров, 1989, с. 9]. У XIX ст. мисове городище трикутної форми (скіфського часу?) 180 сажень за периметром було відоме коло с. Журовка [Антонович, 1895, с. 119].

імпорту, найактивніше використовувався в кіммерійські й пізньоскіфські часи.

Скупчення археологічних пам'яток у межиріччі Гептурки й Разливаної потребує окремого розгляду. Це курганні могильники Журовської групи (рис. 3, 16) — біля сс. Журовка—Турія—Капітанівка, Листопадове, Йосипівка, розташовані вздовж давніх доріг. Всі досліджені кургани цієї групи споруджені в часи, коли встановлюються торговельно-обмінні стосунки з античними містами. До кінця VII — VI ст. до н. е. належать 7 поховань в районі с. Журовка й 12 поховань поблизу с. Турія. Пізніше, у V й особливо IV ст. до н. е. тут, а також біля сусіднього с. Капітанівка утворилося найбільше у Правобережному Лісостепу курганне кладовище. Така концентрація могил вже є ознакою виключної «цінності» території й певної осілости, що нерідко спостерігається поблизу великих торжищ.

Північніше курганних могильників, на відстані приблизно від 10—12 до 20 км (по прямій), знаходився Пастирсько-Макіївський поселенський осередок (рис. 3, 12—15). За 2 км на південь від Пастирського городища в другій половині VI ст. до н. е. було споруджено Шарпівське городище — своєрідний форпост на підступах до головного поселення мікрорегіону. На Пастирське городище античний імпорту починає надходити з другої половини VI і особливо на початку V ст. до н. е. [Онайко, 1966], в похованнях курганного некрополя уроч. Галушине (100—300 м від валів Пастирського городища) він зафіксований з другої половини V ст. до н. е. У VI—V ст. до н. е., судячи з усього, були засновані також два інші городища — Будянське і Макіївське, віддалені лише на 4—5 км від двох попередніх. Існує думка, що чотири городища Пастирсько-Макіївського куца збудовані спеціально для захисту Мотронинського городища — центру ранньодержавного утворення — з боку Дніпро-Бузького вододілу [Павленко, 1994, с. 146]. Як форпост на шляху до глибинних територій Потяминня сприймають ці пам'ятки²² й інші дослідники. На

22. І.В. Фабриціус висловила припущення, що чотири городища — Галушине (Пастирське), Шарпівське, Макіївське та Будянське — якщо розташувати їх по кутах чотирикутника, збігаються у розмірах з місцем Гелон, яке за Геродотом дорівнювало приблизно 20 км² [Фабриціус, 1951, с. 71]. Звідси, мабуть, уявлення про їх значення як великого товарообмінного центру, що вирізнялося найбільшою кількістю імпорту [Болтрик, 2000, с. 126]. Ідею щодо чотирьох городищ в межах одного великого, на зразок Більського городища, підтримав Ю.В. Болтрик, також у зв'язку з проходженням тут Ольвійського шляху [Болтрик, 2000, с. 125]. Думка щодо регіона Пастирського городища як найбільшого в Потяминні за кількістю античного імпорту [Болтрик, 2000, с. 126] вже не здається беззаперечною після розкопок Мотронинського городища в 1988—1996, 2001, 2002 рр., хіба що залучати знахідки в курганних могильниках журовської і макіївської груп до кола пастирських.

наш погляд, спорудження чотирьох городищ на відносно обмеженій території пов'язане з проходженням тут важливих шляхів, сусідство з якими було водночас і небезпечним і вигідним. Можливо, городища мали різні функції, в тому числі вартових постів (Макіївське і Будянське), і їх населення забезпечувало контроль за проходженням товарів з боку античних міст і скіфського Степу, організацію супроводу і охорони. Ці два городища розташовані по різні боки сучасної авто — і залізничної трас, які, принаймні на цьому відрізку, мали співпадати з напрямком давнього шляху.

Безсумнівно, що рухливі скотарі, які залишили в межиріччі Гептурки-Разливаної курганні «дружинні» могильники від VII до IV ст. до н. е., володіли шляхами цього стратегічного напрямку. О.О. Бобринський, який проводив розкопки цих курганів, не мав сумніву щодо приналежності поховань в журовських курганах завойовникам-скіфам, які підкорили місцеве осіле населення і зимові стійбища яких знаходилися тут [Бобринський, 1911, с. 45]²³ — поблизу степового порубіжжя, де у верхів'ї Гептурки багато балок між високими вододільними мисами, що першими висихають з початком весни. Літопис кінця XII ст. повідомляє, що половці після набігів на Русь ховалися «по Висем», тобто по берегах Висі, звідки, надавши кіням перепочинок, здійснювали нові напади на Поросся [Грушевський, 1991, с. 13; Ипат., с. 450]. У скіфські часи тип взаємовідносин рухливих скотарів і осілого населення був інший і ґрунтувався на постійному пануванні військової верстви свого або прийшлого панівного племені. Але, як і в давньоруські часи, долини Великої Висі і її приток були базою для перебування войовничих дружин напівномадів. Звідси можна було контролювати зручні шляхи на північ — на всьому степовому коридорі межиріччя Тясмину і Великої Висі — або вздовж Синюхи. Стратегічне значення місцевості в козацькі часи засвідчує наявність монастиря в околицях Лебедині (неподалік Журовки).

Найбільше курганів журовської групи було споруджено саме наприкінці VI — у першій половині V ст. до н. е., в період розквіту ольвійської торгівлі з лісостеповими племенами. Декілька курганів «царського» рангу було зведено також в IV ст. до н. е., тобто цей напрямок активно функціонував протягом всього скіфського періоду, навіть коли у Потяминні спостерігається занепад поселенських структур. Щоправда, Пастирсько-Макіївської поселенсь-

23. І.В. Фабриціус також вважала похованих у могильнику урочища Криворукове (с. Журовка) прибульцями, які одночасно становили верхівку суспільного шару населення тясминських гордищ. Щоправда, дослідниця перебільшувала ступінь елінізованості цієї правлячої верхівки, в похованнях якої було багато грецького посуду та золотих речей і ототожнювала їх з Геродотовими гелонами [Фабриціус, 1951, с. 70—71].

кої структури це стосувалося меншою мірою ніж округи Мотронинського городища. Так, на Пастирському і Шарпівському городищах простежено шари IV ст. до н. е., в курганних могильниках поряд з цими городищами, а також з Макіївським, переважали поховання кінця V — IV ст. до н. е. Поховання кінця VI — першої половини V ст. до н. е. поодинокі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 154—155]. Тобто, в ранньоскіфський і середньоскіфський періоди імпортовані античні речі потрапляли, окрім городищ, насамперед в курганні поховання, розташовані на порубіжжі зі степом²⁴. Незалежно від етнокультурної приналежності воїнів, похованих в курганних могильниках жуrowsької групи, це була соціальна спільнота (окреме плем'я або верства) рухливих скотарів, яка ще у VII ст. до н. е. заволоділа дорогами, а отже і пасовищами цієї стратегічно важливої території. Ця спільнота, якій належала вирішальна роль в організації торгівлі з античними містами, посідала панівне становище в місцевому соціальному утворенні скіфського часу, в тому числі по відношенню до поселеньських осередків Пастирсько-Макіївського куца. Важливим джерелом збагачування для них було, мабуть, стягування «в'язного мита», а також, організація супроводу і охорони торгових караванів. Цікаво, що серед курганів жуrowsької групи зафіксовано найбільшу для Потясминня кількість курганів-лідерів, які є індикаторами підвищеної вартості місцевості. Поблизу с. Журовка таких курганів було 7 (з них 1 ранньоскіфський, 3 середньоскіфські, 2 пізньоскіфські, 2 невідомого часу), поблизу Капітанівки — 2 (з них 1 пізньоскіфський), Турії — 1 пізньоскіфський [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162—164].

Значна кількість античного імпорту, виявлена на великих поселеннях і в курганах дружинних могильників, є насамперед свідченням високого рівня соціальної консолідації племен басейну Тясмину і тісних (не лише торговельних) зв'язків з античними містами. Правляча племінна верхівка використовувала особливості географічного розташування Потясминня для отримання всіх зисків від транзитної торгівлі. На сучасному рівні знань можна вважати, що наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е.

24. Між курганними могильниками і городищами Пастирсько-Макіївського «куца» не було суцільної «нейтральної смуги». В останні десятиліття в зоні розташування курганних могильників відкрито декілька поселень і невеликих городищ. Це насамперед поселення площею близько 7 га неподалік с. Капітанівка [Орлик, 1981], пов'язане, мабуть, з торговельно-ремісничою діяльністю, а також велике поселення Василівка, неподалік могильників біля с. Защита [Цвек, Озеров, 1989, с. 8, рис. 4]. Ці поселення, а також городище Дібровка на Сирому Ташлику знаходилися лише в 2—12 км на схід від скупчення жуrowsьких курганів (рис. 3, 17, 18).

вже діяли як північний напрямок ольвійського шляху (античні імпорти Мотронинського городища, Жаботинського поселення), так і західний, принаймні його південне відгалуження (курган Мартоноша). З другої половини VI ст. до н. е. імпорт надходить по обох напрямках вже в значній кількості. Окрім городищ всередині Тясминської луки (насамперед Мотронинського) і Пастирсько-Макіївського «куца», головним осередком, де «осіли» імпортовані речі, були кургани жуrowsької групи, що вказує на важливість саме північно-західного відгалуження Ольвійського шляху. Не виключено, що десь в районі курганів знаходилися одне або декілька торговельних пунктів, звідки імпорт надходив в глибинні райони Потясминня. Цікаво також, що дружинні поховання цього часу поки що не виявлені в курганах північної частини Тясминської луки — у великих гуляйгородському і тенетинківському могильниках. Майже всі вони були сконцентровані на порубіжжі зі Степом. У другій половині V — IV ст. до н. е. значна частина античних імпортованих речей, як і раніше, проходить через «жуrowsьке прикордоння», яке контролювало потужне угруповання номадів. У той же час, у V—IV ст. до н. е. імпортовані речі в більшій кількості потрапляють до Поросся по шляхах, які можна вважати продовженням західного відгалуження ольвійського. Відкритим залишається питання, чи можна вважати ці імпорти ольвійськими чи боспорськими? У всякому разі, античні імпорти в курганах Східного Поділля трапляються разом із такими «східними ознаками», як кам'яні плитки і кістяки верблюдів [Бессонова, 1994, с. 15], що засвідчує потрапляння на цю територію східного кочового населення по субширотним торговельним шляхам, якими пересувалися також товари з античних причорноморських міст.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895.

Бессонова С.С. Курганы лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—33.

Бессонова С.С. Кургани ранньоскіфського часу на Київщині // Археологічні пам'ятки Фастівщини. — Фастів, 2001. — С. 67—69.

Бессонова С.С. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии // Stratum plus. — 2009. — № 3. — С. 14—93.

Бессонова С.С., Недопако Д.П. Скіфський одноступінчастий меч з околиць Мотронинського городища // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 113—122.

Бессонова С.С., Романюк В.В. Поселення скіфського часу на території м. Тараща // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 90—102.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические раскопки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. 3. — 174 с.

Бобринский А.А. Отчет об исследованиях в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1909 году // ИАК. — 1911. — Вып. 40. — С. 43—61.

Бойко Ю.Н. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений украинской Лесостепи // Древности. — Харьков, 2009. — Вып. 8. — С. 24—35.

- Бокій Н.М.* Нові пам'ятки скифського звірино-стилю з Кіровоградщини // *Археологія*. — 1970. — Т. XXXIII. — С. 182—189.
- Бокій Н.М.* Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кіровоградщині // *Скифы и сарматы*. — К., 1977. — С. 200—207.
- Бокій Н.М.* Отчет Кіровоградского педагогического института о раскопках в пгт Петрово и г. Светловодске // *НА ІА НАН України*. — № 1983/175.
- Бокій Н.М.* Греко-варварские связи в Причерноморском регионе (по материалам правобережноднєпровского пограничья степи и лесостепи VIII—III вв. до н. э.) // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века*. — Ростов-на-Дону. — 1986. — С. 3—14.
- Бокій Н.М.* Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині // *Від Кіммерії до Сарматії*. — К., 2004. — С. 15—17.
- Бокій Н.М., Горбул Г.П., Отроценко В.В.* Кіммерийские захоронения на Кіровоградщині // *СА*. — 1991. — № 1. — С. 173—183.
- Бокій Н.М., Могилов О.Д.* Перший сезон робіт на Світловодському могильнику // *Феномен Більського городища*. — Київ; Полтава, 2014. — С. 26—29.
- Болтрик Ю.В.* Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. — К., 1981. — С. 59—60.
- Болтрик Ю.В.* Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новейших экспедиций от Приазовья до Днепра) // *СА*. — 1990. — № 4. — С. 59—60.
- Болтрик Ю.В.* Основной торговый путь Ольвии в Днєпровское Лесостепное Правобережье // *РА*. — 2000. — № 1. — С. 121—130.
- Болтрик Ю.В.* Шляхи сполучення Скіфії-України // *Воєнна історія*. — 2003. — № 1. — С. 45—56.
- Болтрик Ю.В.* Древние пути сообщения Правобережной Украины // *С. Н. Бибиков и первобытная археология*. — СПб., 2009. — С. 381—392.
- Бруяко И.В.* Ранние кочевники в Европе X—V вв. до Р. Х. — Кишинев, 2005. — 368 с.
- Галанина Л.К.* Греческие поножи Северного Причерноморья // *АСГЭ*. — 1966. — Вып. 7. — С. 5—27.
- Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — 560 с.
- Граков Б.М.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // *Археологія*. — 1947. — Т. I. — С. 23—38.
- Даниленко В.Н.* Археологическое исследование 1956 года в Чигиринском районе // *КСИАУ*. — 1959. — Вып. 8. — С. 13—22.
- Иессен А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Л., 1947. — 90 с.
- Ильинская В.А.* Раннекифские курганы в бассейне р. Тясмин. — К., 1975. — 224 с.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 380 с.
- Исмагилов Р.Б.* Скифская легенда и раннесарматские царства // *ПССАСП: Тез. докл.* — Запорожье, 1994. — Ч. II. — С. 69—71.
- Кириков С.В.* Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X—XIX вв. — М., 1979. — 184 с.
- Клепатский П.Т.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — 137 с.
- Клочко В.И.* Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // *Мир Ольвии*. — К., 1996. — С. 129—131.
- Клочко Л.* Бурштинові пляхи за скифських часів // *Геолог України*. — 2011. — № 3—4. — С. 173—179.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днєпровского лесостепного правобережья. — К., 1989. — 336 с.
- Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вып. 2. — 31 с., 45 карт.
- Кракало І.В., Кулатова І.М.* Кінджал з Кременчуччини // *АЛЛУ*. — 1998. — № 1—2. — С. 168.
- Кузык Б.Н., Яковец Ю.В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М., 2008. — 519 с.
- Кулатова И.Н.* Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины. Приложение // *Скорый С.А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — К., 1999, С. 1—2.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.* Курганы поблизу с. Волошине в пониззі Псла. — К., 2010. — 160 с.
- Куштан Д.П.* Населення південної частини Лисостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.
- Лысенко С.Д.* К вопросу о локализации коммуникаций поздней бронзы в Правобережной Лесостепи // *Материалы між нар. наук. конф.: Секц. «Археологія» (17—18 травня 2002 р., Луганськ)*. — Луганськ, 2002. — С. 104—111.
- Ляшко Ю.Ю.* Скіфський кінджал із околиць Мотронинського городища // *Чигиринщина: історія і сьогодення: III наук.-практич. конф. (30 вересня — 1 жовтня 2010 р., Чигирин)*. — Доповідь.
- Максимович Н.И.* Днепр и его бассейн. — К., 1901. — 370 с.
- Мозолевський Б.М.* Кургани вищої скифської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // *Археологія*. — 1990. — Вып. 1. — С. 122—138.
- Моця О.П., Халіков А.Х.* Нові дослідження шляху з Булгара в Київ (попереднє повідомлення) // *Археологія*. — 1989. — № 4. — С. 143—149.
- Назаров О.В.* Нововиявлені пам'ятки скифського періоду // *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скифо-сарматської археології (матеріали Міжнародної наукової конференції)*. — К., 2004. — С. 56—57.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л.* Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994. — 188 с.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966. — 214 с. (САИ. — Вып. Д1—27).
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970. — 214 с. (САИ. — Вып. Д1—27).
- Орлик А.П.* Поселение скифского времени у с. Капитановка // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. — К., 1981. — С. 55—56.
- Орлик О.П.* Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин // *Археологія*. — 2007. — № 2. — С. 31—36.
- Орлик О.П.* Звіт про археологічні розвідки в 2013 році на території Олександрівського та Олександрійського районів Кіровоградщини // *НА ІА НАН України*. — № 2014/[б. н.].
- Орлик О.П.* Поселення ранньоскіфського часу в верхів'ях річок Інгул, Інгулець та Тясмин // *Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку: Наук. зап. Серія: істор. науки*. — Кіровоград, 2014а. — Вып. 21. — С. 174—181.
- Островерхов А.С.* Ольвия и торговые пути Скифии. // *Древности Северо-Западного Причерноморья*. — К., 1981. — С. 84—94.

Отрощенко В.В. Пути обмена — пути миграций // Эпоха бронзы Дно-Донецкого региона. — Капитаново, 1995. — С. 18—19.

Отрощенко В.В. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV—I tys. przed Chr. — Poznań, 2011. — S. 441—451.

Павленко Ю.В. Предісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — 400 с.

Петренко В.Г. Правобережжя Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967. — 210 с. (САИ. — Вып. Д—14).

Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974. — 200 с. (САИ. — Вып. Е4—2).

Полтавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 147—149.

Полтавець В.І. Археологія Кременчуцького «моря» // Памятки України. — 2003. — № 4. — С. 40—51.

Полтавець В.І. Броди і перевози скіфського часу на Тясміні // Феномен Більського городища. — Київ: Полтава, 2014. — С. 115—117.

Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2009. — 418 с.

Рассадин С.Е. Украшения подгорцевского типа // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 110—116.

Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII в. — Киев, 1876.

Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Порожье. — К., 1997. — 174 с.

Скорый С., Зимовец Р. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку: Наук. зап. Серія: істор. науки. — Кіровоград, 2014. — Вип. 21. — С. 141—156.

Скорый С.А., Хохоровски Я. Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 75—79.

Сребродольский Б.И. Янтарь. — М., 1984. — 112 с.

Суботін Л.В., Черняков І.Т. Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. — 1982. — Вип. 39. — С. 15—22.

Тереножкин О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. — Т. VII. — 1952. — С. 110—135.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 247 с.

Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАН України. — 1987—1989/406.

Черняков І.Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1975. — 29 с.

Членова Н.Л. Предистория «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // СА. — 1983. — № 1. — С. 60—73.

Шилик К.К. Географические аспекты сообщения Геродота о горьком источнике на Гипанисе // XIV Междунар. конф. античников социалистических стран. — Ереван, 1976. — С. 325—326.

Шилик К.К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. — М., 1981. — С. 178—187.

Шостопал А.В. Скарби Черкащини. — Черкаси, 2007. — 120 с.

Фабрициус І.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 80—111.

Фабрициус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. — 1951. — Т. V. — С. 50—80.

Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — 150 с.

Хохоровски Я. Экологический «стресс» в Западной Сибири и «культурный шок» в Карпатской котловине в конце бронзового века. «Terra Scythica» // Материалы междунар. сим поз. «Terra Scythica». — Новосибирск, 2011. — С. 319—336.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. — К., 1990. — Т. 1. — 592 с.

Chochorowski J. Ekspansija kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. — Kraków, 1993. — 328 p.

Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. — Paris, 1965. — 228 s.

Šramko B.A. Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren wechselseitigen Beziehungen während der frühen Eisenzeit // Archeologische Mitteilungen aus Iran. Herausgegeben vom Deutschen archäologischen Institut Abteilung Teheran. — 1992. — B. 25. — S. 47—63.

С. С. Бессонова,
В. И. Полтавець

ПУТИ СООБЩЕНИЯ В БАСЕЙНЕ ТЯСМИНА В НАЧАЛЕ ЭПОХИ ЖЕЛЕЗА

В статье предлагаются дополнения к существующим ныне реконструкциям сухопутных торговых путей скифского времени, соединявших античные причерноморские города Ольвию и Березань и бассейн Тясмина, а также соседние территории — бассейны Синюхи и Роси. Это так называемый Ольвийский путь, проходивший между речьями Ингула и Ингульца до лесостепного порубежья, где он разделялся на несколько ветвей северного и северо-западного направлений.

Ключові слова: басейн Тясмину, Ольвійський торговельний шлях, скіфський час.

S. S. Bessonova,
V. I. Poltavets

THE TRADE ROUES IN THE TYASMIN-RIVER BASIN OF BEGINNING OF IRON AGE

The article is devoted to the reconstructions of the trade routes of the Scythian period. They connected the Greek town Olbia and settlement Berezan with neighbouring territories of Sinyukha and Ros-rivers Basins. So-called Olviyski roud was passed between Ingul and Ingulets-rivers Basins to the Border of the Steppe and Forest-Steppe, where it divides in a few branches of the northern and northern-west directions.

Keywords: Tyasmin-river basin, Olbian trade route, scythian time.

Одержано 15.01.2015